

1964 METŲ KLAIPĖDOS KARO NUSIKALTĖLIŲ TEISMO PROCESAS: KALTINAMŲJŲ KARO NUSIKALTIMAIS ŽMONŲ LIUDIJIMAI IR JŲ SOCIOPSICHOLOGINIAI PORTRETAI

Gintarė Malinauskaitė

ABSTRACT

This article takes a micro-analytical approach to examining a war crimes trial in Klaipėda in 1964, when seven defendants were sentenced for their contribution to the extermination of 3,000 people, mostly Jews, in the summer of 1941, in Skuodas, northwest Lithuania, and its area. The article is a case study that attempts to shed a light on the role of the wives of war criminals during similar wartime events. In order to achieve this aim, it presents the historical context of the Holocaust in and around Skuodas, and discusses the war crimes trial that took place in the city of Klaipėda in 1964, before presenting socio-psychological portraits of the wives of the defendants, insofar as this can be done based on the case material. In addition, the article reveals their attitudes towards the war crimes committed by their husbands, and discusses their role in the region during the Holocaust. The paper also seeks to locate these female trial testimonies within the broader context of the case, by revealing how in general the Soviet interrogators (re)presented images of women in the course of this war crimes trial. **KEYWORDS:** the Holocaust in Lithuania; Second World War; Klaipėda war crimes trial; war crimes trials; war criminals; war criminals' wives.

263

ANOTACIJA

Šiame straipsnyje, pasitelkus mikroanalizės priemonę, yra nagrinėjamas 1964 m. Klaipėdoje vykęs karo nusikaltėlių teismo procesas, kuriame buvo nuteisti septyni asmenys, kaltinti prisidėję prie 3 000 žmonių, daugiausia žydų, sunaikinimo 1941 m. vasarą Skuode ir jo apylinkėse. Straipsnis yra atvejo studija, kuria bandoma atskleisti karo nusikaltėlių žmonių vaidmenį panašių karo meto įvykių laikotarpiu. Siekiant šio tikslo, straipsnyje pristatomas Holokausto Skuode ir jo apylinkėse istorinis kontekstas, aptariamas karo nusikaltėlių teismo procesas, 1964 m. vykęs Klaipėdos mieste; pateikiami kaltinamųjų žmonių sociopsichologiniai portretai tiek, kiek juos leidžia pateikti bylų medžiaga, atskleidžiamas jų požiūris į vyrų įvykdytus karo nusikaltimus ir aptariamas jų vaidmuo Holokausto metu šiame regione. Straipsnyje taip pat svarstomi šių moterų teisminiai liudijimai platesniame bylos kontekste, siekiant atskleisti, kokius moters vaizdinius šio teismo proceso metu formavo sovietiniai tardytojai.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Holokaustas Lietuvoje; Antrasis pasaulinis karas; Klaipėdos karo nusikaltėlių teismo procesas; karo nusikaltėlių teismai; karo nusikaltėliai; karo nusikaltėlių žmonos.

Gintarė Malinauskaitė, dr., research fellow, Vilnius Branch of the German Historical Institute Warsaw, Jogailos g. 4, LT 01402 Vilnius, Lithuania. E-mail: malinauskaite@dhi.lt.

Įvadas: Antrasis pasaulinis karas, karo nusikaltimai ir moterų vaidmuo

Ką moterys veikė nacių režimo metu? Šis klausimas 9-ajame dešimtmetyje Vokietijoje tapo esminiu istorikų ginčų (*Historikerinnenstreit*) objektu. Šių debatų iniciatorė buvo amerikiečių istorikė Claudia Koonz, kuri iš feministinės perspektyvos kritiškai žvelgė į moterų vaidmenį nacių eros metu, ir vokiečių istorikė, viena iš moterų ir lyties studijų pradininkių Vokietijoje, Gisela Bock, nesutikusi su kaltinamąja C. Koonz pozicija moterų atžvilgiu ir bandžiusi išryškinti moters aukos paveikslą¹. C. Koonz savo veikale „Motinos tėvynėje. Moteris, šeima ir nacių politika“ teigė, kad nacių režimui lojalios mamos ir žmonos buvo svarbus sudedamasis nacių režimo dėmuo². Kariai, kurių namų prieglobstyje laukė ištikimos žmonos, leido jiems save suvokti kaip „tyliusius didvyrius“ ir moraliai pateisinti savo vykdomus nusikaltimus³. Todėl, pasak C. Koonz, moterys nebuvo režimo aukos, bet priešingai, aktyviai prisidėjo prie nusikaltimų, ne tik nenusisukdamos nuo nekaltus žmones žudančių savo vyrų, bet ir jiems sukurdamos jaukią namų aplinką ir išreišdamos visapusišką palaikymą žudynių kontekste⁴. Kitaip tariant, atlikdamos privačiai erdvei priskirtus vaidmenis, jos įgalino savo vyrus atlikti jų darbus viešojoje erdvėje⁵.

Vienas naujausių įnašų į šiuos debatus buvo 2013 m. pasirodžiusi amerikiečių istorikės Wendy Lower nevienareikšmiškai vertinama monografija⁶, kuri 2018 m. lietuvių kalba išleista pavadinimu „Hitlerio furijos. Kodėl jos žudė?“ W. Lower analizavo moterų vaidmenį Vokietijoje ir jos okupuotose teritorijose. Karo metu apie du šimtai tūkstančių vokiečių moterų atliko savo darbinės funkcijas Vokietijos okupuotose Rytų žemėse⁷. Monografijoje ji aprašo įvairialypį moterų vaidmenį žudynių metu. Pirmiausia ji atskleidžia netiesioginį moterų dalyvavimą vykdant nusikaltimus, kai moterys dirbdavo mokytojomis, sekretorėmis ar seselėmis. W. Lower rašo: „Jos dirbo karo ligoninėse ir SS koviniuose daliniuose, traukinių platformose kareiviams ir pabėgė-

¹ BOCK, Gisela. Die Frauen und der Nationalsozialismus: Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz. *Geschichte und Gesellschaft*, 1989, Jhg. 15, Hf. 4, S. 563–579.

² KOONZ, Claudia. *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*. New York, 2013 [1986], p. 16.

³ KOONZ, Claudia. A Tributary and a Mainstream: Gender, Public Memory and Historiography of Nazi Germany. In *Gendering Modern German History: Rewriting Historiography*. Ed. by Karen HAGEMANN, Jean H. QUATAERT. New York, Oxford, 2007, p. 160.

⁴ KOONZ, C. *Mothers in the Fatherland...*, p. 16.

⁵ Ibid., p. 57.

⁶ LOWER, Wendy. *Hitlerio furijos. Kodėl jos žudė?* Vilnius, 2018. Ši publikacija mokslo bendruomenėje sulaukė ir nemažai kritikos dėl savo epizodiškumo bei nesugebėjimo individualių moterų patirčių atskleisti platesniame lyčių studijų kontekste. Detaliau: KRAUSZ, Tibor, *Hitler's Harpies. The Jerusalem Report*, May 2014, p. 44; HARSCH, Donna. [Review of: LOWER, Wendy. *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields*. Boston, New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2013.] *Central European History*, 2014, vol. 47, no. 4, p. 876.

⁷ LOWER, W. Op. cit., p. 15.

liams tiekė maistą, šimtuose kareivių namų bendravo su vokiečių būriais Ukrainoje, Baltarusijoje, Lenkijoje ir Baltijos šalyse.⁸ Šios moterys savo darbinę veiklą dažnai vertino kaip svarbų žingsnį profesinėje karjeroje ir į tai žvelgė kaip į naują gyvenimo patirtį⁹.

Tačiau W. Lower taip pat aptaria ir tiesioginį moterų vaidmenį žmonių žudynėse. Jos buvo kalinių prižiūrėtojos ir koncentracijos stovyklų komendantų žmonos, atlydėjusios savo vyrus į okupuotas teritorijas, kur jos ne tik rėmė sutuoktinius, bet nevengė ir pačios aktyviai prisidėti prie tiesioginio žmonių žudymo ir jų turto grobstymo¹⁰. Vokiečių sociologės Gudrun Schwarz, kuri tyrinėjo SS karininkų žmonių ir jų kasdienio gyvenimo peripetijas karo metu, duomenimis, nuo 1931 iki 1945 m. apie 240 tūkst. moterų ištekėjo už SS karininkų¹¹. Kai kurios iš jų kartu su vyrais išvyko į okupuotas šalis, kur jos tęsė savo šeiminį gyvenimą ir nevengė išnaudoti sulaikytų kalinių. Jie dažnai būdavo priversti tarnauti jų namuose, atlikti įvairius namų ūkio ruošos darbus ir prižiūrėti jų vaikus¹². Anot W. Lower, „vyriausiųjų pareigūnų žmonos visur eidavo apsitaisiusios vogtais kailiniais ir [...] užsakydavo žydų amatininkams vonių kambarius iškljuoti vogtomis plytelėmis bei įrengti balkonus“¹³. Kai kurių iš žmonių godumas peržengdavo visas ribas, pavyzdžiui, W. Lower mini, kad Varšuvos policininko žmona tiek prisiplėšė žydų turto, kad jis nebetilpo sandėlyje, ir ji buvo priversta nusavintą turtą sandėliuoti lauke aplink namą¹⁴.

Taigi, G. Schwarz, panašiai kaip ir C. Koonz, pažymi, kad pati SS institucija neturėtų būti vertinama vien tik kaip išskirtinai vyriška organizacija. Pasak jos, tai buvo tam tikra bendruomenė, t. y. vadinamoji *Sippengemeinschaft*, kurioje esesininkų žmonos ir sužadėtinės vaidino svarbų vaidmenį¹⁵. Jos morališkai palaikė savo vyrus ir pritarė nacionalsocialistinei ideologijai. Jos pozicijai pritaria ir garsi vokiečių žurnalistė bei ilgametė Dachau koncentracijos stovyklos memorialinio muziejaus vadovė Barbara Distel. Ji pažymi, kad nors moterys ir neužėmė aukštų postų nacių institucinėje hierarchijoje, tačiau jos, kaip pareigūnų žmonos, turėjo labai didelę politinę įtaką įvairiose nacistinėse organizacijose¹⁶. Todėl jų vaidmuo, dažnai netiesioginis, masinėse žmonių žudynėse neturėtų būti nuvertinamas.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid., p. 22.

¹⁰ Ibid., p. 21.

¹¹ SCHWARZ, Gudrun. *Eine Frau an seiner Seite. Ehefrauen in der »SS-Sippengemeinschaft«*. Hamburg, 1997, S. 11.

¹² HESCHEL, Susannah. Does Atrocity Have a Gender? Feminist Interpretations of Women in the SS. In *Lessons and Legacies, VI: New Currents in Holocaust Research*. Ed. by Jeffrey M. DIEFENDORF. Evanston, IL, 2004, p. 303.

¹³ LOWER, W. Op. cit., p. 115.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ SCHWARZ, G. Op. cit., S. 11.

¹⁶ DISTEL, Barbara. Frauen im Holocaust. In *Frauen im Holocaust*. Hrsg. von Barbara DISTEL. Gerlingen, 2001, S. 15.

Po karo daugelis šių moterų atsitvėrė tylos siena ir nekalbėjo apie savo patirtis karo metais¹⁷, taip sukurdamos apolitiškos moters mitą¹⁸. Daugelis jų grįžo į savo kasdienį gyvenimą, ignoruodamos ir dažnai nutylėdamos savo veiklą karo metu. Tuo tarpu pokario metais moters figūra Vokietijoje įgijo gana teigiamą konotaciją, ypač iškilus „griuvusių moters“ mitui, kai išsivystė ir „moterų kankinystės idėja“¹⁹. Vykstant pokariniams karo nusikaltėlių teismams, moterys dažnai pristatydavo save eilinėmis biurokratėmis, vykdžiusiomis savo darbinės funkcijas, atsisakydamos pripažinti, kad ir „nedaug prisidėdamos prie kasdienių vyriausybės, kariuomenės ir nacių partijos darbų, skatino genocido sistemą“²⁰. Todėl jų vaidmuo ir veikla karo metu liko istorijos paribiuose²¹. Tačiau, pasak W. Lower, nepaisant to, kad šios moterys siekė reliatyvizuoti arba sumenkinti savo politinę įtaką karo metu, jos neišvengiamai prisidėjo prie nacių režimo stiprinimo ir jo vykdytų nusikaltimų²².

266

Karo nusikaltėlių teismų istorija taip pat atskleidžia, kad moterys dažnai likdavo teisinių procesų nuošalyje. Pavyzdžiui, Niurnbergo karo nusikaltimų tribunolas virto „vyrų procesu“²³. Pasak istorikės Annės de Rudder, vyrų dominavimas šiame teismo procese buvo pastebimas visais jo aspektais: vyrai buvo pagrindiniai kaltinamieji, vyrai buvo teisėjai, vyrai buvo kaltintojai ir gynėjai. Daugelis liudytojų taip pat buvo vyrai²⁴. Amerikiečių žurnalistė Rebecca West, Niurnberge dirbusi žurnalo „Ross“ korespondente, šį procesą pavadino „vyrų pasauliu“²⁵. Panašiai vyko ir kiti pokariniai teismo procesai. Insa Eschebach, tyrinėjusi Rytų Vokietijoje vykusius teisinius procesus, kuriuose buvo teisiamos moterys, teigė, kad jos dažnai sulaukdavo švelnesnių bausmių nei kaltinamieji vyrai²⁶. Išanalizavusi 35 teismo procesus, vykusius nuo 1947 iki 1954 m. sovietų okupacinėje zonoje ir Vokietijos Demokratinėje Respublikoje prieš Ravenbrosko koncentracijos stovyklos kalinių prižiūrėtojas, ji nustatė, kad net trečdalis teismo procesų baigėsi moterų išteisinimu ar joms skirtų bausmių atidėjimu²⁷. Tuo tarpu nuteistos ir įkalintos moterys dažnai būdavo išleidžiamos į laisvę, remiantis plačiai moterų atžvilgiu taikyta amnestijų skyrimo praktika²⁸.

¹⁷ LOWER, W. Op. cit., p. 23.

¹⁸ Ibid., p. 25.

¹⁹ Ibid., p. 186.

²⁰ Ibid., p. 19.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ DE RUDDER, Anneke. „Ein Prozess der Männer“. Geschlechterbilder in der Berichterstattung zum Nürnberger Hauptkriegsverbrecherprozess 1945/46. In »Bestien« und »Befehlsempfänger«. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Hrsg. von Ulrike WECKEL, Edgar WOLFRUM. Göttingen, 2003, S. 39.

²⁴ Ibid., S. 40.

²⁵ WEST, Rebecca. „In der Männerwelt“. In *Der Nürnberger Lernprozeß. Von Kriegsverbrechern und Starreportern*. Hrsg. von Steffen RADLMAIER. Frankfurt am Main, 2001, S. 325.

²⁶ ESCHEBACH, Insa. Gespaltene Frauenbilder: Geschlechterdramaturgien in juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte. In »Bestien« und »Befehlsempfänger«..., S. 96.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

Visos šios mokslinės studijos apie moterų vaidmenį karo nusikaltimų kontekste ir trumpai aptarti karo nusikaltėlių teismų procesai fokusuojasi į vokiečių moterų vaidmenį Vokietijoje ar jos okupuotose žemėse. Tačiau vietinių moterų vaidmuo karo metu tose teritorijose vis dar išlieka labai mažai tyrinētu objektu. Šiuose tyrimuose dažnai bendradarbiavimas su okupacine valdžia yra diskutuojamas per seksualinio kolaboravimo prizmę arba per vadinamąjį „horizontalųjį kolaboravimą“. Čia būtina paminėti išsamią vokiečių istorikės Maren Röger studiją „Santykiai karo metu. Intymumas, smurtas ir prostitucija okupuotoje Lenkijoje nuo 1939 iki 1945 m.“²⁹; taip pat darbus istorikų Tanjos Penter³⁰ ir Daria'os Rudakovos³¹, kurios, remdamosi karo nusikaltėlių teismų protokolais, analizavo moterų bendradarbiavimo su priešišku režimu temą okupuotoje Ukrainoje 1941–1945 metais. D. Rudakova ištyrė, kad iš 800 karo nusikaltimų bylų moterys, kaip karo nusikaltėlės, figūravo 29 atvejais³². Savo studijoje ji siekė išsiaiškinti, ar egzistuoja koks nors bendras moters nusikaltėlės Ukrainoje paveikslas, tačiau tyrimas atskleidė, kad su režimu kolaboravusios moterys buvo ne tik skirtingų tautybių ir kilusios iš įvairių socioekonominių aplinkų, bet ir turėjo skirtingas kolaboravimo priežastis³³.

Apžvelgiant lietuvišką mokslinę literatūrą, aktualizuojančią Holokausto ir karo nusikaltėlių problematiką, galima pastebėti, kad tyrimų, siekiančių analizuoti moterų vaidmenį prisidedant prie nusikaltimų vykdymo Antrojo pasaulinio karo metais, nėra. Todėl čia pateikta užsienio istoriografija yra aktuali šioje publikacijoje tyrinėjamai karo nusikaltėlių žmonių Skuodo mieste ir jo apylinkėse 1941 m. vasarą problematiškai. Lietuvos ypatingajame archyve analizuojant karo nusikaltėlių bylas, šio straipsnio autorei nepavyko rasti atvejų, kad moterys būtų teisiamos kaip karo nusikaltėlės. Sovietinėje ideologijoje karo nusikaltimai dažniausiai buvo tapatinami su vyrais. Sovietiniai leidiniai ir dokumentiniai filmai, sukurti karo nusikaltėlių teismų kontekste, dažnai akcentuodavo moters, kaip karo aukos ar kenčiančios motinos, netekusios savo vaikų, vaizdinius. Todėl šio straipsnio tyrimo tikslas – ištirti, remiantis 1964 m. vykusio teismo proceso dėl Holokausto Skuode ir jo apylinkėse atvejo studija, kaltinamųjų žmonių vaidmenį masinių žudynių metu ir jų požiūrį į sutuoktinių įvykdytus karo nusikaltimus, kartu atskleidžiant kaltinamųjų žmonių sociopsichologinius portretus, kurie apklausų metu buvo konstruojami tiek pačių apklaustų moterų, tiek ir bylos tyrėjų. Analizuojant šioje byloje liudijusių asmenų parodymus, įskaitant pačių

²⁹ RÖGEN, Maren. *Kriegsbeziehungen: Intimität, Gewalt und Prostitution im besetzten Polen 1939 bis 1945*. Berlin, 2015.

³⁰ PENTER, Tanja. Local Collaborators on Trial. Soviet War Crimes Trials under Stalin (1943–1953). *Cahiers du Monde russe*, 2008, vol. 49, no. 2/3, pp. 1–24; PENTER, Tanja. „Das Urteil des Volkes“. Der Kriegsverbrecherprozess von Krasnodar 1943. *Osteuropa*, 2010, Jhg. 60, Hf. 12, S. 117–131.

³¹ RUDAKOVA, Daria. Soviet Women Collaborators in Occupied Ukraine 1941–1945. *Australian Journal of Politics & History*, 2016, vol. 62, no. 4, pp. 529–545.

³² *Ibid.*, p. 533.

³³ *Ibid.*, p. 545.

žmonų liudijimų protokolus, siekiama atsakyti į klausimą, ar apklaustosios žmonos buvo tik nekaltos įvykių stebėtojos, ar visgi turėjo naudos iš masinių žudynių. Uždaviniai: 1) aptarti Holokausto Skuode ir jo apylinkėse eigą bei pristatyti 1964-ųjų teismo procesą, kuriame buvo teisiami karo nusikaltėliai, kaltinti dėl įvykdytų nusikaltimų šiame regione 1941 metais. Čia svarbus dėmesys skiriamas sovietinių karo nusikaltėlių teismų medžiagos, kaip istorinio šaltinio, problematikos analizei; 2) ištirti byloje pateiktus karo nusikaltėlių žmonių liudijimus, pristatyti jų sociopsichologinius portretus ir išanalizuoti jų vaidmenį Holokausto metu šiame regione; 3) atskleisti, kaip šio karo nusikaltėlių teismo metu sovietiniai tardytojai vertino karo nusikaltėlių žmonių liudijimus ir kokį moters vaizdinį siekė parodyti visuomenei.

1. Holokaustas Skuode ir jo apylinkėse: istorinis kontekstas ir sovietinis „teisingumas“

Vokiečių kariuomenė įžengė į Skuodą 1941 m. birželio 22 dieną. Tačiau jau birželio 28 dieną tarp vokiečių karinių pajėgų ir iš miesto pasitraukusių Raudonosios armijos dalinių kilo kova, kai persigrupavę rusų kariuomenės daliniai sugrįžo į Skuodą. Ši kova baigėsi vokiečių karinių pajėgų pergale. Po šio mūšio prasidėjo pirmosios žydų žudynės. Vokiečių valdžia apkaltino žydų tautybės gyventojus kolaboravimu su jų priešininku, t. y. Raudonosios armijos kareiviais³⁴. Birželio 29-oji daugelio amžininkų pasakojimuose nurodoma kaip Holokausto pradžią Skuodo mieste žyminti data, kai buvo pradėti žydų sulaikymai, jų internavimas ir žudymas. Buvusi Skuodo gyventoja žydė Chaya (Reif) Chasman savo pokariu užrašytuose atsiminimuose pažymi, kad 1941 m. birželio 29 d. grupė lietuvių nuvedė dalį sulaikytų vyrų, tarp jų buvo ir žydų tautybės žmonių, į Zelikovičiaus laukus, kur jiems buvo liepta kasti duobes, kuriose vėliau buvo sušaudyti atvaryti vyrai, dauguma iš jų buvo žydai³⁵. 1941 m. vasarą lietuviai, kolaboruodami su vokiečių karinėmis pajėgomis, nužudė apie 1 600 Skuodo žydų³⁶. Žydai buvo žudomi penkiose šaudymo vietose, t. y. prie Šaulių sąjungos namų, Kulų kaimo žvyrdubėse, prie geležinkelio tilto per Bartuvą, prie Dimitravo ir Darbėnuose³⁷.

Iki liepos vidurio dauguma Skuodo žydų vyrų buvo nužudyti, tuo tarpu moterys su vaikais, iš viso apie 500 žmonių, liepos pabaigoje buvo kelias dienas varomi į Dimitravo koncentracijos stovyklą. Šių varymų metu vyko ne tik žudymai, bet ir poilsio metu

³⁴ VITKUS, Aleksandras; BARGMANAS, Chaimas. *Holokaustas Žemaitijoje*: enciklopedinis žinynas. Vilnius, 2016, p. 84.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., p. 82.

³⁷ Ibid.

naktį laukuose varomos moterys ir jaunos merginos buvo prievartaujamos³⁸. Vėliau beveik visos moterys ir vaikai buvo sušaudyti. Tarp šaudytojų dauguma buvo lietuviai, kilę iš Skuodo ir aplinkinių kaimų. Žydas Eliyahu Reif rašė, kad skaudžiausia buvo tai, kad tarp šaudytojų buvo nemažai pažįstamų, įskaitant net ir klasės draugą, kuris su juo elgėsi baisiau už kitus lietuvius³⁹. Dauguma skuodiškių, kurie neišvengiamai matė žydų varymą pagrindinėmis miesto gatvėmis, tarp varytojų dažnai atpažindavo savo kraštiečius. Pavyzdžiui, skuodiškis Leopoldas Gutautas 1998 m., paklaustas, kokie asmenys varė ir saugojo žydus, atsakė: „Pavardžių nesakysiu, pažįstami buvo, nepatogu. Jie žino patys [...]. Skuodiškių daug buvo, iš kaimo daug buvo, Skuodo rajono, buvo atklydusių iš kitur.“⁴⁰

Holokausto vykdytojai Skuode ir jo apylinkėse buvo teisiami keliuose teismo procesuose. Kai kurie kaltinamieji buvo sulaikyti ir nuteisti dar pokario metais, kiti buvo sulaikyti 7-ojo dešimtmečio pradžioje, kai, pasak sovietinės teisėsaugos, atsirado naujų įrodymų dėl Skuode įvykdytų nusikaltimų. Būtina pažymėti, kad keturi⁴¹ iš septynių kaltinamųjų jau buvo nuteisti pokario metais vykusių teismų. 1964 m. vykusiame teismo procese karo nusikaltimais kaltinti asmenys buvo nubausti, remiantis Baudžiamojo kodekso 62 straipsnio I dalimi („tėvynės išdavimas“), laisvės atėmimo nuo 10 iki 15 metų bausmėmis ir turto konfiskavimu. Šis teismo procesas buvo Lietuvos TSR Aukščiausiojo Teismo jurisdikcijoje, tačiau pats teismo posėdis buvo išvažiuojamasis ir vyko Klaipėdoje, netoli Skuodo apylinkių, kur buvo įvykdyti karo metų nusikaltimai. Teismo posėdis buvo viešas ir plačiai nušviestas to meto sovietinėje spaudoje. Teismo metu taip pat buvo filmuojamas dokumentinis filmas, kuris vėliau sovietų valdžios naudotas kaip pedagoginė-ideologinė priemonė, supažindinanti Sovietų Lietuvos gyventojus su karo nusikaltimų istorija ir nuteistais nusikaltimų vykdytojais⁴².

Taip pat būtina pažymėti, kad ikiteisminis procesas, įskaitant liudytojų apklausas, ekshumacijos procesą ir kitų įkalčių rinkimą, prasidėjo dar 1962 m. antrojoje pusėje. Ikteisminio tyrimo metu buvo apklausta apie 70 liudytojų, tarp jų buvo tiek

³⁸ Leono Viskunto liudytojo apklausos protokolas, 1963-08-29. *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau LYA), f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 7, l. 37.

³⁹ REIF, Eliyahu. The Tragic End. In *Memorial Book of Skuodas (Lithuania)*. Tel Aviv, 1948 (published online 14 Sept. 2011) [interaktyvus], [žiūrėta 2020-11-06]. Prieitis per internetą: <<https://www.jewishgen.org/yizkor/Skuodas/sku036.html>>.

⁴⁰ Oral history interview with Leopoldas Gutautas, 16 April 2007. *United States Holocaust Memorial Museum Collection*, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, No. 1998.A.0221.172, RG-50.473.0172 [interaktyvus], [žiūrėta 2020-11-06]. Prieitis per internetą: <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45221>>.

⁴¹ Jurgis Embrasas, Kazys Vyšniauskas, Jonas Mockus, Liudas Kniupys.

⁴² Alytiškis Edmundas Braždys prisimena, kad šio filmo vieša peržiūra 1964 m. taip pat vyko jo gimtajame mieste Alytuje. Jis, tuomet keturiolikmetis, filmą žiūrėjo kartu su savo mama, o peržiūroje dalyvavo ir filmo kūrybinė grupė. Plg. BENIUŠIS, Romualdas. Darbėniškė Estera Kverelytė – Lietuvos Ana Frank. *Vakarų ekspresas*, paskelbta 2017-02-22 [interaktyvus], [žiūrėta 2020-11-06]. Prieitis per internetą: <<https://www.ve.lt/naujienos/visuomene/zmones/darbeniske-estera-kverelyte---lietuvos-ana-frank-1533281/>>.

kaltinamieji, tiek ir Skuodo, jo aplinkinių kaimų gyventojai bei nusikaltimų aukos. Ikteisminio tyrimo metu Skuode buvo rengiami vieši aukų pagerbimo ir jų atminimą jamžinantys renginiai. Pavyzdžiui, 1963 m. birželio 13 d. Skuodo mieste buvo surengta 1941-ųjų vasarą 500 nužudytųjų palaikų perlaidojimo ceremonija. To meto spauda apie šį įvykį rašė taip: „Pagerbdami žuvusiųjų atminimą, skuodiškiai perkelia jų palaikus į bendrą vietą. Nuo rajono vykdomojo komiteto pajuda laidotuvių eiseną. Penkiolika automašinų – trisdešimt karstų.“⁴³ Lietuvos TSR valstybinis istorijos-revoliucijos muziejus Skuodo kultūros namuose prieš pat teismo proceso pradžią Klaipėdoje atidarė kilnojamąją parodą „Buržuaziniai nacionalistai – pikčiausi žmonių priešai“⁴⁴. Parodos ekspozicijoje buvo pristatomos nuotraukos, archyvinių dokumentų kopijos ir dalis dokumentų, rastų ekshumacijos metu. Parodos siekis buvo papasakoti apie nusikaltimus, įvykdytus okupacijos ir pokario metais visoje Lietuvoje, įskaitant ir medžiagą, susijusią su Skuodo rajonu bei netrukus prasidėsiančiu karo nusikaltėlių teismu⁴⁵. Tokie vieši sovietinės teisėsaugos inicijuoti procesai galėjo būti vertinami ne tik kaip pastangos pagerbti nužudytuosius, bet ir kaip išskirtinė galimybė vietos gyventojus paruošti artėjančiam teismo procesui ir jo būsiamam kaltinamajam nuosprendžiui.

Taigi, šio karo nusikaltėlių teismo, vykusio 1964 m. kovo mėnesį, medžiaga ir tardymų protokolai yra vienas iš pagrindinių šio mokslinio straipsnio šaltinių. Viena vertus, šis šaltinis ir jo istorinis vertinimas kelia daugybę problemų ir iššūkių. Kita vertus, tai yra vienas iš kelių išlikusių archyvinių dokumentų, bylojančių apie Holokausto istoriją Skuode ir jo kaimyninėse vietovėse. Be to, galima teigti, kad teismo proceso archyvinė medžiaga suteikia galimybę vertinti karo meto įvykius šioje vietovėje ne tik iš sovietinių institucijų ir ideologinės perspektyvos, bet ir „iš apačios“, t. y. vietinių žmonių perspektyvos. Ikteisminio tyrimo metu surinkti liudytojų parodymai leidžia pažvelgti į vietinių gyventojų karo atmintį ir jų pasakojamus karo metų naratyvus. Taip pat svarbu pažymėti, kad nė viena iš šiame straipsnyje analizuojamų karo nusikaltėlių žmonių nėra palikusi jokių kitų liudijimų, asmeninių dienoraščių ar kitos archyvinės medžiagos. Todėl jų gyvenimą ir sprendimus, priimtus karo ir pokario metais, mes galime rekonstruoti naudodami tik šiuos oficialius sovietų institucijų dokumentus ir vertindami platesnį istorinį kontekstą.

Pažymėtina, kad ši byla taip pat neišvengė ideologinio fono ir ideologizuotos kalbos, kadangi 1964 m. Klaipėdoje surengtas viešas karo nusikaltėlių, dalyvavusių masinėse žmonių žudynėse Skuode, teismo procesas priklausė 7-ajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje, įskaitant ir Lietuvą, prasidėjusiai antrajai karo nusikaltėlių teismų bangai. Tuo metu ypatingas dėmesys buvo skiriamas teismo procesų instrumentalizacijai

⁴³ Aut. nenurodytas. Mitingas fašizmo aukoms pagerbti. *Mūsų žodis*, 1963-06-22, nr. 74, p. 1.

⁴⁴ LUKOŠEVIČIUS, VI. Žuvusieji įpareigoja gyvuosius. *Mūsų žodis*, 1964-03-07, nr. 22, p. 2.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 2, 4.

ideologiniais tikslais, išryškinant jų pedagoginę funkciją ir reikšmę visuomenei. Šiame teismo procese buvo kaltinami septyni asmenys, vienas iš jų buvo kunigas, tuo metu gyvenęs Niujorke, JAV, ir ėjęs BALF reikalų vedėjo pareigas – Lionginas Jankauskas-Jankus. Jis reprezentavo visus svarbiausius elementus, su kuriais tuo metu kovojo sovietų valdžia: Bažnyčią, išėiviją ir „imperialistines“ šalis. Todėl nenuostabu, kad ši byla, nors ir buvo susijusi su karo įvykiais Lietuvos provincijoje, 7-ajame dešimtmetyje tapo vienu iš kelių viešų ir plačiai medializuotų teismo procesų.

Tačiau, kaip pažymi amerikiečių istorikas Alexanderis V. Prusinas, šiame sovietų teisingumo etape atsirado ir tam tikra teisinė darbotvarkė bei naujos teisinės praktikos⁴⁶. Šiuose baudžiamuosiuose procesuose, skirtingai nei anksčiau, buvo remiamasi patikimesniais informacijos šaltiniais, ikiteisminių tyrimų medžiaga išsiskirdavo išsamumu, liudytojų parodymai būdavo labai detalūs ir dažniausiai kaltinamieji iš tiesų būdavo susiję su žydų žudymu tame regione⁴⁷. Nuo 1962 m. vasaros tardytojai ikiteisminio tyrimo metu apklausė, kaip minėta, apie 70 liudytojų, įskaitant kaltinamuosius, jų artimuosius, aukas bei Skuodo ir jo apylinkių gyventojus. Žydė Hana Shaf-Brener teigė, kad būtent iš šio teismo proceso pirmą kartą detaliai sužinojusi apie masines Skuodo žydų žudynes⁴⁸.

A. V. Prusinas teigia, kad sovietinė teisingumo sistema, atlikdama išsamius ikiteisminius tyrimus ir plačiai viešindama tam tikrus jų rezultatus, Chruščiovo valdymo metais siekė reabilituoti savo įvaizdį visuomenės akyse⁴⁹. Todėl istorikai, kurie naudoja karo nusikaltėlių bylų medžiagą, nurodo, kad, nepaisant jos ideologinio konteksto, negalima teigti, kad šie šaltiniai yra visiškai klaidingi ir neteisingi. Vokiečių istorikė T. Penter, kuri analizavo karo nusikaltėlių teismus, vykusius Ukrainoje, teigia, kad net ir pačių šių teismų negalima vertinti vien kaip teisinio teroro pavyzdžių, kadangi dažnai jų metu būdavo nuteisiami ne politiniais pagrindais kaltinami asmenys, o tikri karo nusikaltėliai⁵⁰. Šiame kontekste reikėtų paminėti faktą, kad, Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, vienas iš šioje byloje nuteistų asmenų, Kazys Vyšniauskas, siekė reabilituotis. Tačiau pažymėtina, kad Lietuvos Aukščiausiasis Teismas nesikreipė į generalinę prokuratūrą dėl išsamesnio įvykių tyrimo ir iš esmės remdamasis turimomis sovietinėmis bylomis priėmė sprendimą pateiktą prašymą atmesti, motyvuodamas K. Vyšniausko padarytais nusikaltimais žmoniškumui.

⁴⁶ PRUSIN, Alexander V. The “Second Wave” of Soviet Justice. The 1960s War Crimes Trials. In *Rethinking Holocaust Justice: Essays across Disciplines*. Ed. by Norman J. W. GODA. New York, Oxford, 2018, p. 130.

⁴⁷ *Ibid.*, pp. 146–147.

⁴⁸ *Testimony on the Murder of the Jews of Shkud, Lithuania*. Ed. by Hana SHAF-BRENER. Haifa, 2001 [interaktyvus], [žiūrėta 2020-11-06]. Prietis per internetą: <<https://www.jewishgen.org/yizkor/Skuodas1/sku001.html>>.

⁴⁹ PRUSIN, A. V. *Op. cit.*, p. 137.

⁵⁰ PENTER, T. *Local Collaborators...*, p. 360.

2. Karo nusikaltėlių žmonių teisiniai liudijimai: liudijimų strategijos ir sociopsichologiniai-socialiniai portretai

Nors šiame teismo procese buvo kaltinami septyni asmenys, tarp jų ir kunigas, tačiau bylos tyrėjai apklausė tik tris esamas ar buvusias karo nusikaltėlių žmonas. Du kaltinamieji sulaikymo metu gyveno Latvijoje, netoli Liepojos, ir turėjo latvių tautybės žmonas ar sugyventines, su kuriomis jie susipažino jau pokario metais. Taigi, turbūt šie du veiksniai, t. y. jų tautybė ir vėlyva pažintis su kaltinamaisiais, lėmė tai, kad jos nebuvo apklausiamos. Tačiau sunku paaiškinti, kodėl kaltinamojo Liudo Kniupio žmona Felicija Kniupienė nebuvo iškviesta liudyti. Pagal byloje pateiktus duomenis, ji jau karo metais buvo susituokusi su teisiamuoju ir jo sulaikymo metu gyveno kartu su juo. Taigi, tarp liudytojų buvo iškviestos tik šios kaltinamųjų žmonos: 1) nuteistojo Albino Meidaus žmona Aleksandra Meidienė⁵¹ (g. 1917 m.), su kuria, pasak bylos liudytojų, jis susituokė 1941 m. rugpjūčio mėnesį ir gyveno iki sulaikymo 1963 metais; 2) Aleksandro Bričkaus žmona Ona Bričkienė⁵² (g. 1910 m.), su kuria kaltinamasis susituokė dar prieš karą, t. y. 1938 m., ir su kuria nuo 1952 m. nebegyveno kartu, nors teisiškai nebuvo išsiskyrę; 3) Kazio Vyšniausko žmona Rozalija Vyšniauskienė⁵³ (g. 1919 m.), su kuria jis susipažino 1943 m. ir nebegyveno kartu jau nuo 1946 m., kai Vyšniauskas buvo pirmą kartą nuteistas Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos kariuomenės Karo tribunolo už dalyvavimą žudynėse Skuode. Tačiau plačiau K. Vyšniausko žmonos atvejis šiame straipsnyje nebus analizuojamas, kadangi jie susipažino jau praėjus keleriems metams po masinių žudynių Skuode. Be to, apklausoje jo buvusi žmona teigė nieko nežinanti apie savo vyro dalyvavimą žudynėse ir nepateikė jokios detalesnės informacijos apie karo meto įvykius ir savo, tuomet dar tik būsimo, sutuoktinio veiksmus.

Būtina pažymėti, kad, analizuojant šiuos teisinius moterų liudijimus, svarbu įvertinti tokį aspektą kaip teisinis ir ideologinis kontekstai, kurie galėjo daryti įtaką liudytojų parodymams. Istorikas Arvydas Anušauskas studijoje apie partizaną Adolfą Ramanauską-Vanagą teigia, jog, tiriant tardymo protokolus, būtina atkreipti dėmesį į tardymo laiką, pertraukų trukmę, klausimų eilės tvarką, protokolo ilgį⁵⁴. Pasak jo, dažnai būdavo, kad po kelių valandų tardymo būdavo surašomi tik keli protokolo lapai, todėl jis kelia klausimą, kas tuo metu vykdavo su tardomuoju⁵⁵. Taigi analizuojant liudytojų parodymus taip pat svarbu įvertinti visus šiuos procesinius tardymo

⁵¹ Aleksandros Meidienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-03-22. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 145–147.

⁵² Onos Bričkienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-04-25. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 10–12; Onos Bričkienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-09-13. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 13–14.

⁵³ Rozalijos Vyšniauskienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-08-14. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 161–162.

⁵⁴ ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Aš esu Vanagas*. Vilnius, 2018, p. 9.

⁵⁵ *Ibid.*

elementus, nes jie leidžia daryti prielaidą apie tardomųjų psichologinę ir fizinę būseną. Pažymėtina, kad daugumos analizuojamų žmonių liudytojų apklausos šioje byloje truko apie kelias valandas. Tačiau šiame straipsnyje analizuojami apklausų protokoliai dažniausiai yra tik kelių puslapių ir greičiausiai neatspindi viso apklausos proceso ir jo dinamikos. Taip pat tikėtina, kad moterys apklausų metu galėjo jausti psichologinį spaudimą, nulėmusį visišką neigimo arba nutylėjimo apie karo metų įvykius strategiją. Dauguma apklausų buvo vykdomos Skuodo mieste, Saugumo įgaliotinio kabinete, ir tardytojai bei kiti saugumo darbuotojai, susiję su šia byla, gana dažnai lankydavosi Skuode. Todėl būtina įvertinti ir lokalaus konteksto įtaką bei ikiteisminio tyrimo metu Skuodo mieste tvyrojusią atmosferą.

Šių moterų autocenzūra galėjo būti inspiruota tiek ideologinių motyvų ir noro kalbėti „teisingai“, tiek ir asmeninių priešasčių, norint apsaugoti savo sutuoktinius nuo teisinio persekiojimo ir didesnių bausmių. Šiame straipsnyje bus siekiama atskleisti, kad kai kuriais atvejais moterų gynybinė pozicija apklausų metu galėjo būti nukreipta ne tik į savo sutuoktinių gelbėjimą, bet galėjo būti ir asmeninės gynybos strategija, nutylint savo pačių veiksmus karo metu. W. Lower, analizuodama moterų, gyvenusių okupuotose teritorijose, teisinius pokario liudijimus, pažymi, kad šiuose parodymuose „gėdingi ir neteisėti veiksmai, neatsargumas, apmaudžios klaidos, apgailėtinos priklausomybės ir neigiami jausmai, sakykim, neapykanta paprastai nutylimi arba praleidžiami“⁵⁶. Be to, ji taip pat teigia, kad dažnai šios moterys, siekdamos apsaugoti savo šeimas ir savo sutuoktinius nuo bausmių, dažnai meluodavo: „Ar taip stebina, kad daugiau kaip iš trijų tūkstančių visoje Europoje apklaustų vokiečių ir austrų labai nedaug kas prisipažino?“⁵⁷ Pasak čekų istorikės Annos Hájkovos, visų rūšių liudijimai, įskaitant ir teisinius, yra „socialiai sukonstruoti naratyvai“⁵⁸. Todėl galime teigti, kad, nepaisant ideologinio konteksto, liudytojos konstravo savo karo įvykių liudijimus taip, kad jie atitiktų jų pačių ir jų sutuoktinių susikurtą karo metų biografiją.

Ona Bričkienė: „Nujaučiau, kad jis šaudė žmones“

Kaltinamojo Aleksandro Bričkaus žmona Ona Bričkienė tardymų metu karo metų įvykius ir savo vyro veiksmus vertino gana kritiškai. Ji nedemonstravo lojalumo savo buvusiam sutuoktiniui ir dvejojo jo veiksmais karo metu. Jos buvęs sutuoktinis A. Bričkus buvo kaltinamas dalyvavimu masiniame žydų tautybės vyrų sušaudyme I Kulų kaimo žvyrduobėse, moterų žudymu, kai jos buvo varomos į Dimitravo stovy-

⁵⁶ LOWER, W. Op. cit., p. 169–170.

⁵⁷ Ibid., p. 171.

⁵⁸ HÁJKOVÁ, Anna. What Kind of Narrative is Legal Testimony? Terezín Witnesses before Czechoslovak, Austrian, and German Courts. In *Rethinking Holocaust Justice...*, p. 90.

klą, ir prisidėjimu prie jų vėlesnio masinio sunaikinimo⁵⁹. O. Bričkienė gimė Skuodo rajone, Kanyzerio kaime, buvo baigusi keturias pradinės mokyklos klases, dirbo „Vienybės“ kolūkio melžėja. Su kaltinamuoju O. Bričkienė buvo pažįstama nuo vaikystės, o tuoktuvės įvyko 1938 metais. Iki karo A. Bričkus dirbo batsiuviu, o sulaikymo metu neturėjo nuolatinio darbo ir gyvenamosios vietos. Taigi tardymo metu jie nebegyveno kartu ir buvo jau nuo 1952 metų „faktiškai“ išsiskyrę. Apklauskos metu ji gyveno kartu su jūdvių dukra, o sūnus tuo metu tarnavo Tarybinėje armijoje. Be to, apklauskos protokole pažymima, kad O. Bričkienė nuo 1960 m. buvo TSKP narė⁶⁰.

Pasakodama apie vyro vaidmenį žudynių metu, O. Bričkienė tardytojams parodė: „Iš jo elgesio nujaučiau, kad jis šaudė žmones, nors jokių faktų apie tai nežinojau. Paskutiniaisiais metais žmonės man kalbėjo, kad kiek tai Bričkus sudurniavo.“⁶¹ Nors O. Bričkienė, duodama parodymus, dvejojo dėl savo vyro veiksmų karo metu, tačiau ji paliudijo ne tik tai, kad kaltinamasis namie laikė šautuvą, bet ir tai, kad žudynių dienomis A. Bričkaus nebūdavo namuose.

„Kuomet gaujos dalyviai šaudė tarybinius aktyvistus už žydų kapinių, tą vakarą prisimenu gerai. Tuomet jau buvo vakaras, ir aš gerai girdėjau toje pusėje šūvius. Šaudymo metu Bričkaus namuose nebuvo. Kaip jis grįžo, neprisimenu. Turiu pasakyti, kad, šaudant tarybinius aktyvistus, aš net iš savo namų mačiau šūvių ugnis. Po šito sušaudymo aš įdomavausi, kur buvo sušaudymo metu mano vyras. Vieni žmonės sakydavo man, kad Bričkus dalyvavo sušaudyme, kiti, – kad ne. Kaip buvo tikrumoje, nesupratau. Man paklausus, jis pasakydavo, kad ne mano reikalas.“⁶²

Tačiau ką konkrečiai veikė jos vyras, ji negalėjo paliudyti: „Žinojau, kad gaujos dalyviai suiminėja ir šaudė žmones, todėl bijojau eiti žiūrėti.“⁶³ Tačiau A. Bričkus nesutiko su kai kuriais žmonos parodymais. Pavyzdžiui, jis atmetė jos parodymus, kai ji tardytojams teigė, kad moterų ir vaikų varymo į Dimitravą metu jo nebuvo namuose: „Prisimenu tą dieną, kuomet gaujos dalyviai išvarė žydų tautybės moteris iš Skuodo į Dimitravos' stovyklą. Išvairius moteris, mano vyras irgi išvarė jas į stovyklą. Išvykdamas jis man nieko nesakė, aš ieškojau jo ir nuo žmonių sužinojau, kad jis išvarė moteris. [...] Man paklausus, kur jis buvo, Bričkus irgi nesakė.“⁶⁴ Tačiau A. Bričkus siekė paneigti tokius, pasak jo, neteisingus ir netikslus žmonos parodymus ir teigė: „Moterų

⁵⁹ Nutarimas (kardomajai priemonei skirti) dėl Aleksandro Bričkaus suėmimo, 1963-08-12. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 1, l. 190–191.

⁶⁰ Onos Bričkienės liudytojo apklauskos protokolas, 1963-04-25. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 10–12.

⁶¹ Ibid., l. 12.

⁶² Ibid., l. 10.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid., l. 11.

varymo naktį buvau sargyboje prie gaujos būstinės. Tenai būdavau beveik kiekvieną naktį. Bet aš buvau parėjęs namo valgyti. Gal Bričkienė nebeprisimena ir sumaišė su dienomis, kuomet buvau išvažiuavęs į „Dimitravos“ stovyklą, kuomet moteris ten buvo šaudomos.“⁶⁵ A. Bričkui buvo labai svarbu paneigti visus liudijimus, kuriuose buvo teigiama, kad jis dalyvavo varant moteris, nes, pasak bylos liudytojų, būtent varymo metu jis žudė nuo kolonos atsiliekančias ir pavargusias moteris. Tačiau jis neigė savo dalyvavimą žmonių varymuose ir teigė, kad neprisidėjo prie tiesioginio žmonių žudymo, vykusio tiek prie Šaulių salės, tiek ir Dimitrave. Jis pripažino tik savo tarnavimą sargyboje, prižiūrint sulaikytuosius. Tačiau jo buvusi žmona, parodysi, kad varymų metu jo nebuvo namuose, tik dar labiau sutvirtino kitų liudytojų, mačiusių jį varant ir šaudant moteris, parodymus.

Tačiau tardytojus domino ne tik A. Bričkaus veiksmai karo metu, bet ir jo šeiminis gyvenimas. Tiek jis, tiek ir jo buvusi žmona turėjo tardytojams nurodyti skyrybų priežastį. A. Bričkus dėl jų skyrybų kaltino savo buvusią žmoną, kuri, pasak jo, susirado kitą vyrą⁶⁶. Tačiau, anot O. Bričkienės, jų skyrybas nulėmė pasikeitęs jos sutuoktinio elgesys. Pasikeitusį vyro elgesį pokario metais ji susiejo su jo galimu dalyvavimu žmonių žudynėse: „Po žmonių sušaudymo okupacijos pradžioje Bričkus labai pasikeitė, gerdavo samagoną, su manim beveik nekalbėjo. Su juo sugyvenau jau blogai, ir 1952 metų pabaigoje nuo jo aš išėjau su trimis vaikais ir daugiau su juo nebegyvenau“⁶⁷. Pažymėtina, kad šioje ikiteisminėje bylos medžiagoje randama ir daugiau liudijimų apie kaltinamuosius ir jų dalyvavimą „išgertuvėse“ po šaudymų. Alkoholio vartojimas nebuvo išskirtinis žydų žudynių elementas, kuris egzistavo tik Lietuvos provincijoje. Daugumoje liudijimų apie masines žudynes, ypač vykusias vokiečių okupuotose rytinėse teritorijose, buvo minimas alkoholis, kuris dažnai vartotas ne tik namų aplinkoje, bet ir pačiose masinių žudynių vietose⁶⁸. Pasak amerikiečių istoriko Edwardo B. Westermanno, alkoholis atliko svarbią funkciją žudynių metu, jis ne tik kūrė „socialinį ryšį“ tarp nusikaltimo vykdytojų, bet ir mažino jų nervinę įtampą, leisdamas atitrūkti nuo psichologinių problemų, kurias sukeldavo nuolatinis dalyvavimas šaudymuose. Pasak jo, alkoholio vartojimas taip pat prisidėjo prie didesnio fizinio smurto naudojimo ir seksualinių nusikaltimų vykdymo⁶⁹. Tačiau nusikaltimų vykdytojams alkoholio vartojimas ir pokario metais dažnai tapdavo svarbiu įrankiu, siekiant užmiršti savo įvykdytus nusikaltimus. Galime kelti hipotezę, kad būtent dažnas alkoholio vartojimas, o ne padaryti nusikaltimai, išskirdavo karo nusi-

⁶⁵ Aleksandro Bričkaus liudytojo apklausos protokolas, 1963-04-28. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 1, l. 297.

⁶⁶ Aleksandro Bričkaus liudytojo apklausos protokolas, 1963-04-27. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 1, l. 217.

⁶⁷ Onos Bričkienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-04-25. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 11-12.

⁶⁸ WESTERMANN, Edward B. Stone-Cold Killers or Drunk with Murder? Alcohol and Atrocity during the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 2016, vol. 30, no. 1, p. 1.

⁶⁹ *Ibid.*, pp. 13-14.

kaltėlių šeimas. O. Bričkienės atvejis parodė, kad ji, nepaisant to, kad nerodė visiško lojalumo savo buvusiam sutuoktiniui dėl jo veiksmų karo metu, su juo išsiskyrė ne dėl jo galimo dalyvavimo masinėse žudynėse, bet dėl jo polinkio į alkoholizmą bei pablogėjusių šeiminių santykių.

Aleksandra Meidienė: „Apie tai aš nieko nežinau“

276

Aleksandros Meidienės vyras Albinas Meidus taip pat buvo kaltinamas ir vėliau nu- teistas dėl karo nusikaltimų, įvykdytų Skuode ir jo apylinkėse. Jo sutuoktinė A. Mei- dienė buvo kilusi iš Skuodo rajono, gimusi Kubiliškių kaime. A. Meidaus sulaikymo metu ji kartu su vyru gyveno Kaune ir dirbo kavinės „Tulpė“ serviruotoja. Kaltinamąjį A. Meidų ji pažinojo nuo 1940 metų; jie susipažino rinkimuose, kai A. Meidus, tuo metu tarnavęs pasienio tarnyboje, budėjo rinkimų metu⁷⁰. Pasak A. Meidienės, jie susituokė 1941 m. rudenį, tačiau anot kitų liudytojų, t. y. žmonių, tuo metu dirbusių jos tėvų ūkyje, jų jungtuvės įvyko dar rugpjūčio mėnesį. Šiose vestuvėse grojo ir ki- tas už karo nusikaltimus Skuode pokariu baustas asmuo Edgaras Zurgevičius, kuris teigė, kad kaltinamasis A. Meidus vedė dar prieš vokiečių okupacijos pradžią⁷¹. Ana- lizuojant A. Meidienės liudijimą, galima pastebėti nemažai neatitikimų, lyginant jos parodymus su kitų apklaustųjų liudijimais, įskaitant jos pačios sutuoktinį. Manytina, kad šie prieštaravimai atskleidžia, jog A. Meidienė greičiausiai nebuvo vien tik pasyvi įvykių stebėtoja, visiškai nieko nežinanti apie Skuode vykusias žydų žudynes.

A. Meidienė tardytojams teigė, kad kol jie dar nebuvo susituokę, A. Meidus dėl nesu- tarimų su jos tėvais net negyveno kartu su ja ir tik dažnai ją lankydavo⁷². Taip A. Mei- dienė norėjo sutvirtinti savo poziciją, kad ji negalėjo žinoti apie savo būsimo sutuok- tinio vaidmenį šaudymuose, nes su juo iki vedybų kartu negyveno. Tačiau Palegija Tiškaitė, tarnavusi pas jos brolių Aleksą Veitą, teigia, kad žydų šaudymo metu A. Mei- dus visgi nakvodavo pas Veitų tėvus. Be to, pats A. Meidus tardytojams liudijo, kad į Dimitravą važiavo su Alekso Veito arkliu, taip pat pridurdamas, kad ir patį Aleksą Veitą iš Dimitravo parvežė namo⁷³. Taigi šaudymų ir varymo metu ji turėjo pastebėti A. Meidaus buvimą ar nebuvimą namuose, kaip tai, pavyzdžiui, pastebėjo ir suvokė kaltinamojo A. Bričkaus žmona. Čia taip pat būtina pažymėti svarbią aplinkybę, kad A. Meidienės trys broliai Veitai taip pat dalyvavo moterų žudyme Dimitrave. Iškart po karo jie apkaltinti dalyvavę masinėse žmonių žudynėse Skuode ir buvo nuteisti, tuo

⁷⁰ Aleksandros Meidienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-03-22. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 145.

⁷¹ Edgars Zurgevičiaus liudytojo apklausos protokolas, 1963-04-05. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 57.

⁷² Aleksandros Meidienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-03-22. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 145.

⁷³ Albino Meidaus liudytojo apklausos protokolas, 1963-03-07. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 1, l. 48.

tarpu Veitų tėvai buvo ištremti į Sibirą, iš kurio niekada nebegrižo⁷⁴. Tačiau šių faktų A. Meidienė savo parodymuose nemini. Taigi, iš tiesų kyla klausimas, ar A. Meidienė galėjo nieko nežinoti apie vykdomus nusikaltimus, kai juose dalyvavo ne tik jos būsimas sutuoktinis, bet ir trys broliai.

Kitas dvejonų keliantis jos liudijimas buvo apie moterų ir vaikų varymą į Dimitravą. Tardytojo paklausta, ar jai kas nors žinoma apie žydų tautybės vaikų ir moterų varymą iš Skuodo į Dimitravą, ji atsakė: „Apie tai aš nieko nežinau.“⁷⁵ Pažymėtina, kad pats A. Meidus apklausos metu patvirtino, jog dalyvavo varant moteris, nors griežtai neigė kaltinimus, kad jis jas šaudė. Jei lygintume šiuos A. Meidienės parodymus su kitais byloje esančiais liudytojų pasakojimais, jie neatrodo išsamūs. Iš liudytojų parodymų tiek ikiteisminio tyrimo metu, tiek ir iš atsiminimų, išsakytų jau po Sovietų Sąjungos griūties, mes sužinome, kad dauguma skuodiškių ir apylinkių gyventojų žinojo ne tik apie vaikų ir moterų varymą į Dimitravą, bet ir apie mieste vykusias žudynes. Pavyzdžiui, skuodiškis Gutautas liudijo, kad dauguma Skuodo gyventojų stebėdavo, kaip, pavyzdžiui, būdavo varomos vyrų grupės į sušaudymą žvyrduobėse: „Matydavome. Pasitaikė tokie gražūs vakarai. Žmonės per langus žiūrėdavo, bet neidavo į gatvę. Toks liūdesys būdavo [...], nepasitenkinimas toks būdavo.“⁷⁶

Kita liudijimų problema yra susijusi su A. Meidienės vaidmeniu pasisavinant ir savo reikmėms naudojant Skuodo žydų turtą. A. Meidienė, paklausta apie gyvenamąsias vietas karo metu, pateikia tardytojams informaciją, kad po vestuvių kartu su vyru ji gyveno Kubiliškių kaime, tačiau dėl A. Meidaus konfliktų su jos tėvais jie buvo priversti persikelti į Skuodą ir nuomotis kambarį pas Pakalniškį. Vėliau sutuoktiniai persikėlė į gyvenamąjį būstą, esantį Laisvės gatvėje Skuode⁷⁷. Šie jos pateikti duomenys atitinka ir kitų liudytojų parodymus. Tačiau, analizuojant tiek bylos liudytojų, tiek archyvinę medžiagą, galima pastebėti, kad A. Meidienė nutylėjo gana reikšmingą faktą apie tai, kam šis Laisvės gatvėje esantis gyvenamasis būstas anksčiau priklausė. Bylos liudytojas Evaldas Pakalniškis, kambarį Meidams nuomojusio Pakalniškio sūnus, iškviestas liudyti, teigė, kad A. Meidus vokiečių okupacijos pradžioje įsikėlė gyventi į buvusio žydų tautybės piliečio namą Laisvės gatvėje⁷⁸. Šį jo liudijimą patvirtina ir kiti archyviniai dokumentai, kuriuose nurodoma, kad būtent šis žydams priklausantis namas 1950 m. sovietų valdžios buvo nacionalizuotas⁷⁹. Tai, kad asmenys, prisidėję

⁷⁴ Anastazijos Meškytės liudytojo apklausos protokolas, 1963-07-25. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 142.

⁷⁵ Aleksandros Meidienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-03-22. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 146.

⁷⁶ Oral history interview with Leopoldas Gutautas...

⁷⁷ Aleksandros Meidienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-03-22. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 146.

⁷⁸ Evaldo Pakalniškio liudytojo apklausos protokolas, 1963-02-06. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 26.

⁷⁹ Meidai gyveno Laisvės g. 16, šis gyvenamasis būstas (227,05 m²) prieš karą buvo Reifos Kiveleizario nuosavybė. Detaliau: Skuodo rajono darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo komiteto sprendimas

prie žydų žudymo, vėliau įsikurdavo ir nužudytųjų namuose, nebuvo kažkuo išskirtinis karo metų įvykis Skuode. Žydų namuose buvo įsikūrę ir kiti šaudymuose dalyvavę ir vėliau teisiami asmenys. Be to, Skuode žydų turtą dalinosi ne tik kaltinamieji, bet ir kiti miesto gyventojai. Skuodiškis Viktoras Vaitelavičius 2007 m., prašomas detaliau papasakoti apie žydų turto likimą Skuode, atsakė:

„Tuoj pat po žydų surinkimo į Šaulių salę iš po gaisro likusių namų turtą, baldelius pradėjo vežti prie prieglaudos namų, prie bažnyčios, ir dalino žmonėms, kurių namai buvo sudegę. Kurie nuo gaisro buvo nukentėję, jiems davė baldus. [...] Prie parapijos namų, prie bažnyčios lauke, kieme prie tako buvo sukrovę, ir atėjo žmogeliai, kurie padegėliai buvo, jiems skyrė vietos valdžia. Pamenu, buvo toks seniūnas, man pažįstamas, Kuprys. Jis senamiesty kažkur gyveno. Tai jis, lapelį pasiėmęs, rašinėjo, kam ką atiduoda. Ir taip turtas buvo išdalintas. Kai kurių butus pradėjo duoti žmonėms, [...] kurių namai buvo sudegę.“⁸⁰

278

Kitas skuodiškis, V. D., atsimena, kad buvo lietuvių, kurie labai greitai užimdavo žydų namus ir dalindavosi jų turtą. Anot jo, kiti skuodiškiai skatindavo taip elgtis ir jų šeimą ir klausdavo, kodėl jie neužsiima kokio namo: „Savo trobos neturi, vaikų pulkas, nors dabar kaip ponas pagyventum.“⁸¹ Tačiau jo tėvas tokiems žmonėms atsakydavo, kad „svetimo gero jam nereikia“⁸². Taigi, kaip matome iš skuodiškių liudijimų, tuo metu žydų turto perėmimas nebuvo išimtinis įvykis ir, nors ir ne visų gyventojų pateisinamas, buvo paplitęs tarp Skuodo gyventojų. Tačiau A. Meidienė apklausoje nepamini, kad jiedu su vyru užėmė žydams priklausiusį namą. Pažymėtina, kad ir bylos tardytojai jos neprašo detaliau pakomentuoti šio fakto. Tikriausiai tai gali būti paaiškinta tuo, kad žydų turto likimas karo metais Skuode nebuvo svarbiausias jų ikiteisminio tyrimo objektas. Visgi yra labai mažai tikėtina, kad A. Meidienė galėjo nežinoti, kad įsikėlė gyventi į buvusius žydų namus.

Liudydama apie žydų turto nusavinimą Skuode, A. Meidienė pasirenka ne tik nutylėjimo, bet ir neigimo strategiją. Iš teisinių liudytojų parodymų aiškėja, kad A. Meidus ne tik parnešdavo sušaudytų žmonių rūbų, bet ir tai, kad A. Meidienė prisidėdavo prie jų pardavimo. A. Meidus apklausose parodo, kad grįždamas iš Dimitravo parvežė moteriškų rūbų: „Moteris nuvarius, rūbus parvežiau į Veitų namus po dviejų parų.

Nr. 53 dėl gyvenamųjų namų nacionalizavimo, 1950-08-30. *Klaipėdos regioninis valstybės archyvas*, f. 301, ap. 1, b. 3, l. 27–28.

⁸⁰ Oral history interview with Viktoras Vaitelavičius, 15 April 2007. *United States Holocaust Memorial Museum Collection*, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, No. 1998.A.0221.170, RG-50.473.0170 [interaktyvus], [žiūrėta 2020-11-06]. Prieitis per internetą: <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45219>>.

⁸¹ *Žydai Skuodo gyventojų atsiminimuose*. Parengė Bronė RUŠINSKIENĖ. Skuodas, 2002, p. 20.

⁸² Ibid.

Namuose pamiegojau ir vėl nuvažiauvau į Dimitravą.⁸³ Juozas Vaičekauskas, tuo metu dirbęs Alekso Veito ūkyje Kubiliškių kaime, liudijo, kad jis matydavo A. Meidų parnešant rūbų ryšulius ir duodant juos Veitaitei⁸⁴. Pasak jo, A. Meidus sakydavo, kad rūbai yra žydų. Tuo tarpu pas Aleksą Veitą tarnaitė Anastazija Meškytė tardytojams pasakojo, kad pas Veitus jai teko matyti daug skalbiamų moteriškų suknelių ir kitokių rūbų, pažymėdama, kad juos skalbė pati A. Meidienė⁸⁵. Tokiu būdu rūbai galėjo būti ruošiami prekybai. Pakalniškis savo liudijime taip pat teigė, kad A. Meidus, gyvendamas pas jo tėvą, kur jis gyveno jau kartu su A. Meidienė, pardavinėdavo suknelės⁸⁶. Tačiau atsakydama į tyrėjų klausimus apie žydų rūbus, A. Meidienė pasirinko neigimo strategiją ir atmetė visus jai kitų liudytojų išreikštus kaltinimus, teigdama: „Kiek aš žinau, mano tėvams, broliams ir man Meidus sušaudytųjų rūbų niekuomet neatnešdavo.“⁸⁷

Taigi, nors mes ir negalime patikrinti visų šių parodymų, tačiau labai tikėtina, kad šie liudininkų pasakojimai nebuvo visiškai išgalvoti ar tiesiog sovietų valdžios sufabrikuoti. Pirma, A. Meidienė savo parodymuose stengėsi paneigti, kad žudymų metu gyveno kartu su A. Meidumi, manytina, tokiu būdu ji siekė įrodyti, jog nieko nežinojo apie vykusių šaudymus ir galimą savo sutuoktinio dalyvavimą masinėse žmonių žudynėse. Antra, net keletas liudijimų apie A. Meidienės vaidmenį moteriškų rūbų prekyboje leidžia kelti prielaidą, kad A. Meidienė nebuvo tik visiškai pasyvi įvykių stebėtoja. Šie parodymai atskleidžia, kad ji ne tik turėjo žinoti apie žudomus žmones, savo vyro vaidmenį šiuose įvykiuose, bet ir galėjo gauti tiesioginės finansinės naudos iš nužudytųjų turto. Apie pokario metais Meidų namuose buvusius brangius daiktus tardytojams liudijo ir Jonas Grumbinas, kuris nuo 1948 m. kartu su Meidais gyveno tame pačiame name Mackaičių kaime. Grumbinas teigė, kad jis pastebėjo, jog A. Meidienė turėjo auksinį laikroduką, o pats A. Meidus turėjo sudėtus auksinius dantis⁸⁸. Žinoma, tuos daiktus jie galėjo būti įsigiję teisėtai, tačiau šios bylos kontekste jų turėjimas įgyja šiek tiek kitokį atspalvį.

Taigi A. Meidienė savo parodymuose atsiskleidė kaip savo vyrui lojali žmona. Pasak vokiečių religijotyrininkės Katharinos von Kellenbach, kuri analizavo susirašinėjimą laiškais tarp evangelikų kapelionų ir nacių karo nusikaltėlių žmonių, kurių vyrai tuo metu atliko bausmę įkalinimo įstaigose Vokietijoje, vedybinės meilės, santuokinės ištikimybės ir paramos demonstravimas negali būti vertinami kaip moraliai neutralus veiksmas ar pagirtina laikysena, bet priešingai – tokia žmonių pozicija turėtų būti ver-

⁸³ Albino Meidaus liudytojo apklausos protokolas, 1963-03-07. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 1, l. 48.

⁸⁴ Juozo Vaičekausko liudytojo apklausos protokolas, 1963-07-26. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 138.

⁸⁵ Anastazijos Meškytės liudytojo apklausos protokolas, 1963-07-25. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 142.

⁸⁶ Evaldo Pakalniškio liudytojo apklausos protokolas, 1963-02-06. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 27.

⁸⁷ Aleksandros Meidienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-03-22. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 146.

⁸⁸ Jono Grumbino liudytojo apklausos protokolas, 1963-05-09. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 132.

tinama kaip politiškai motyvuotas veiksmas, remiantis nacionalsocializmo idealus⁸⁹. Anot W. Lower, „bendras dalyvavimas nešvariame masinių žudynių darbe“ dažnai sutvirtindavo santykius, ir „jie tęsėsi metų metus po karo“⁹⁰. Žmonos ne tik išlikdavo lojalios savo vyrams, bet ir jiems talkindavo nuslepiančią padarytus nusikaltimus. Pavyzdžiui, Vera Eichmann įregistravo suklastotą savo sutuoktinio Adolfo Eichmanno mirties liudijimą, siekdama jam padėti toliau slapstytis nuo teisinio persekiojimo⁹¹. Kitos žmonos išlikdavo lojalios vien dėl to, jog jautėsi dėkingos, „kad juos turi, kai daugybė karo našių vargo, stengdamosi išmaitinti vaikus“⁹². Taigi A. Meidienės pozicija tardymų metu taip pat atskleidžia jos lojalumą savo vyrui, su kuriuo ji toliau gyveno ir karui pasibaigus. Tačiau toks jos lojalumo demonstravimas galėjo būti skirtas ne tik savo vyro gynybai, bet siekiant nuslėpti ir savo pačios veiksmus karo metu.

3. Karo nusikaltėlių žmonių liudijimai iš sovietinių tardytojų perspektyvos

Taip pat svarbu pažymėti, kad šioje byloje surinkti parodymai prieš A. Meidaus žmoną ir jos galimą netiesioginį dalyvavimą Holokauste sovietinių tardytojų nelabai domino. Kitaip tariant, tardytojai A. Meidienės nesmerkė ir jos nekaltino, nepaisant to, kad ji, liudytojų teigimu, prisidėjo pasisavinant žydų turtą ir juo nelegaliai prekiaavo. Jiems pagrindiniu nusikaltėliu išliko jos vyras, o A. Meidienė tebuvo jo sutuoktinė, kuri prie nusikaltimų prisidėjo tik privačioje namų, o ne viešojoje erdvėje. Tokie nusikaltimai sovietų valdžios ne tik nedomino, bet net nebuvo naudojami propagandai, pavyzdžiui, siekiant sukurti neigiamą lietuvės moters kolaborantės vaizdinį. Tokią sovietų tardytojų reakciją į karo nusikaltėlių žmonių liudijimus galima būtų paaiškinti keletu aspektų: asmeninė emocinė tyrėjų reakcija, apolitiškos moters vaizdinio kūrimas ir to meto kolektyvinis moters karo aukos vaizdinio konstravimas Sovietų Lietuvoje.

Pirmiausia galima manyti, kad tardytojai galėjo jausti tam tikrą empatiją tardomų kaltinamųjų žmonių atžvilgiu, nes tardymų protokoluose būdavo itin aktyviai fiksuojami faktai apie privatų kaltinamųjų gyvenimą, ypač pažymint jų „netinkamai“ atliekamas šeimines pareigas. Pavyzdžiui, apklausiant kaltinamojo Vyšniausko buvusią žmoną Rozaliją Vyšniauskiene, tyrėjai protokole užrašo šiuos R. Vyšniauskienės liudijimus: „Po 1946 metų Vyšniauskas man materialiai nepadėjo. Paskutiniaisiais metais aš prisiteisiau nuo jo elementų [alimentų – *aut. past.*], tačiau elementų jis man

⁸⁹ KELLENBACH, Katharina, von. God's Love and Women's Love: Prison Chaplains Counsel the Wives of Nazi Perpetrators. *Journal of Feminist Studies in Religion*, 2004, vol. 20, no. 2, p. 9.

⁹⁰ LOWER, W. Op. cit., p. 187.

⁹¹ Ibid., p. 188.

⁹² Ibid., p. 187.

nemokėjo.⁹³ R. Vyšniauskienė apie savo vyro padarytus nusikaltimus buvo tardoma tik vieną kartą, ir jos apklausa tetruko vieną valandą. Tačiau po šios apklausos surašytame tardymo protokole galime pamatyti, kad didžiąją dalį laiko ji buvo tardoma ne tiek apie savo vyro vaidmenį karo metų įvykiuose, kiek gana išsamiai apklausama apie jo šeiminių pareigų nevykdymą pokario ir vėlesniais metais. Kad tardytojai nusprendavo užfiksuoti būtent tokią informaciją, atskleidžia tai, jog jiems buvo palanku sukurti sąsają tarp kaltinamojo padarytų nusikaltimų ir jo neigiamos charakteristikos privačiame gyvenime. Pavyzdžiui, O. Bričkienės tardymo metu taip pat daug dėmesio buvo skiriama jos vyro alkoholizmo problemoms. Taigi galime kelti hipotezę, kad tardytojai dažnai kaltinamųjų žmonas galėjo vertinti kaip savo vyrų aukas, o ne kaip jų galimas pagalbininkes.

Toks galimas sovietų tardytojų požiūris į kaltinamųjų žmonas neturėtų būti labai stebinantis, nes ir už Sovietų Sąjungos ribų vykusiuose karo nusikaltėlių teismuose, kur, skirtingai nei Sovietų Lietuvoje vykusiuose teismuose, pačios moterys būdavo kaltinamos karo nusikaltimais, dažnai jos sulaukdavo švelnesnių bausmių ir teisėjų empatijos. Anot W. Lower, patys tardytojai ir teisėjai dažnai teisdavo moteris, „remdamiesi savo emocine reakcija“⁹⁴. Tardymų metu moterų parodytos emocijos ir ašaros paveikdavo ir teisininkus: „Toks emocijų atskleidimas, regis, rodė žmoniškumą, jautrumą ir galbūt empatiją, kuri tiko prie natūralaus moteriško nekaltumo ir rūpinimosi instinkto.“⁹⁵ Buvo manoma, kad moterys dėl savo „taikaus“ būdo ir „moteriško nekaltumo“ tiesiog negalėjo įvykdyti tokių žiaurių nusikaltimų⁹⁶. Teismo procesų sprendimuose moterys dažnai būdavo pristatomos „geromis žmonomis“, „motinomis“ ir „namų židinio kurstytojomis“, išsiskiriančiomis sąžiningumu, padorumu ir moralumu⁹⁷. Anot vokiečių kultūros istorikės Christinos von Braun, tokiu būdu šios karo nusikaltėlės buvo tiesiog normalizuotos⁹⁸. Žinoma, šioje byloje išlikę sovietų tardymo protokolai mums neatskleidžia tardymo metu vyravusios atmosferos, mes taip pat nežinome, kokias emocijas apklausų metu rodė tardomos kaltinamųjų žmonos. Taigi, galime tik numanyti, kad sovietų tardytojai kaltinamųjų žmonas galėjo apklausti su didesne empatija ir užuojauta, ypač jei norėdavo išgauti neigiamas kaltinamųjų charakteristikas.

⁹³ Rozalijos Vyšniauskienės liudytojo apklausos protokolas, 1963-08-14. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6, l. 162.

⁹⁴ LOWER, W. Op. cit., p. 186.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ KRETZER, Anette. *NS-Täterschaft und Geschlecht. Der erste britische Ravensbrück-Prozess 1946/47 in Hamburg*. Berlin, 2009, S. 52.

⁹⁷ EDWARDS, Susan. Gender "Justice"? Defendants and Mitigating Sentence. In *Gender, Sex and the Law*. Ed. by Susan EDWARDS. London, 1985, p. 133.

⁹⁸ BRAUN, Christina, von. Die unterschiedlichen Geschlechtercodierungen bei NS-Tätern und -Täterinnen unter medienhistorischer Perspektive. In *»Bestien« und »Befehlsempfänger«...*, S. 250.

Kitas svarbus aspektas, galėjęs lemti gana neutralų tardytojų požiūrį į kaltintų karo nusikaltimais asmenų sutuoktines, galėjo būti sovietmečiu kuriamas apolitiškos moters vaizdinys. Pasak lietuvių istorikės Dalios Marcinkevičienės, Nikitos Chruščiovo valdymo metais ideologija „agresyviai skatino moteris sekti jos sukonstruotu išsilavinusios, visuomeniškai aktyvios, „išlaisvintos moters“ idealu“⁹⁹. Tačiau, pasak jos, „neomatriarchalinis“ lyčių vaidmenų pasiskirstymas buvo nutylimas už šeimos ribų, nes toks moters vaidmuo „netilpo į sovietinės propagandos rėmus ir nebuvo pripažįstamas visuomenėje“¹⁰⁰. Literatūrologė Solveiga Daugirdaitė taip pat pažymi, kad formuojamas išsilaisvinusios moters idealas tebūdavo sovietų valdžios viešojoje erdvėje kuriamas mitas, o iš tikrųjų „moterų nebuvo įsileidžiama į valdžios struktūras, priimančias sprendimus“ ir moterys dažnai buvo diskriminuojamos¹⁰¹. Pavyzdžiui, kaip teigia autorė, „aukšti pareigūnai viešumoje nesirodydavo su žmonomis [...], privatus gyvenimas buvo slepiamas“¹⁰². Taigi, galima manyti, kad ir teisinė sistema karo nusikaltėlių teismų kontekste moteris traktavo kaip apolitiškas veikėjas, kurios buvo vertinamos tik kaip nusikaltėlių žmonos, neįvertinant, greičiausiai sąmoningai, kad moterys taip pat galėjo prisidėti prie vykdytų nusikaltimų. Tardytojams jos dažniausiai tebuvo privačios namų erdvės subjektai ir pasyvios karo meto įvykių stebėtojos, o ne aktyvų vaidmenį karo metu atlikusios figūros.

Be to, būtina pažymėti, kad šios bylos metu buvo kuriamas gana ryškus moters aukos paveikslas. Viešojoje erdvėje, kalbant apie šį procesą, moterys buvo pristatomos kaip savo vaikų netekusios motinos ar vyrus praradusios žmonos. Šio proceso metu teismo salėje nufilmuotame dokumentiniame filme „Neužbaigtas dienoraščio puslapis“ užkadrinis balsas žiūrovams primena: „Už nekaltas moteris, už kūdikius juos teisia motinų atmintis.“¹⁰³ Taip pat svarbu pažymėti, kad tarp ikiteisminio tardymo metu apklaustų asmenų dokumentiniame filme, kuris turėjo būti svarbus teismo procesą pristatantis dokumentas, buvo vizualiai užfiksuoti tik nukentėjusių moterų liudijimai. Tuo tarpu vyrai buvo reprezentuojami tik kaip karo nusikaltėliai, vengiant įtraukti į dokumentinio filmo scenarijų vyrus liudininkus ir vyrus aukas bei jų viešus parodymus. Taigi šioje byloje buvo kuriama labai ryški dichotomija tarp vyro nusikaltėlio paveikslas ir moters aukos vaizdinio. Pažymėtina, kad tokiu būdu formuojamas moters aukos vaizdinys galėjo prisidėti ir prie kolektyvinio moterų nekaltumo bei apolitiškumo mito konstravimo.

⁹⁹ MARCINKEVIČIENĖ, Dalia. *Prijaukintos kasdienybės. 1945–1970 metai. Lietuvos moterų biografiniai interviu*. Vilnius, 2007, p. 10.

¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 39.

¹⁰¹ DAUGIRDAITĖ, Solveiga. *Švystelėjo kaip meteoras. 1965-ieji su Simone de Beauvoir ir Jeanu Pauliu Sartre'u*. Vilnius, 2015, p. 37.

¹⁰² *Ibid.*, p. 45.

¹⁰³ Žr. tarp 05:34 ir 05:40 min. dokumentiniame filme *Neužbaigtas dienoraščio puslapis*, scenarijaus autorius Ignas Pikturna, režisierius-operatorius Leonas Tautrimas, 1964 m. [interaktyvus], [žiūrėta 2020 11 06]. Prieitis per internetą: <http://www.lrt.lt/mediateka/irasas/7477/neužbaigtas_dienorasčio_puslapis>.

Išvados

Šis straipsnis atskleidžia iki šiol mažai lietuviškoje Holokausto istoriografijoje tyrinėtą karo nusikaltėlių žmonių temą, apimančią sociopsichologinius šių moterų portretus, jų vaidmenį masinių žudynių metu ir požiūrį į jų vyrų įvykdytus karo nusikaltimus. Žinoma, būtina pabrėžti, kad ši studija apima tik vieno lokalaus atvejo analizę ir remiasi sovietmečiu vykdyto karo nusikaltėlių teismo medžiaga. Šiame straipsnyje buvo akcentuota, kad šis archyvinis šaltinis turi būti vertinamas ypač atsargiai, t. y. įvertinant jo ideologinį kontekstą bei pasitelkiant alternatyvius istorinius šaltinius. Tyrimo metu nustatyta, kad, nepaisant tuo metu egzistavusio ideologinio fono, šio teismo proceso dėl Holokausto Skuode ir jo apylinkėse medžiaga suteikia galimybę iš arčiau susipažinti su tuo metu kaltintų asmenų sutuoktinėmis bei jų karo metų įvykių vertinimu praėjus beveik keliems dešimtmečiams po karo. Aleksandros Meidienės ir Onos Bričkienės individualūs liudijimai atskleidė, kad šios karo nusikaltimais kaltintų asmenų žmonos karo metų įvykius Skuode ir jo apylinkėse vertino gana skirtingai. A. Meidienė ikiteisminio tyrimo metu ne tik ištikimai palaikė savo vyrą ginančią poziciją. Kalbėdama apie karo laikotarpį, ji pasirinko nutylėjimo ir neigimo strategijas, teigdama, kad nieko nežinojo apie žmonių šaudymus ir jų turto grobstymą. Šioje studijoje buvo nustatyta, kad jos liudijimai nesutapo su kitų apklaustųjų parodymais. Ji ne tik visiškai gynė savo sutuoktinį, bet ir neigė žinojusi, jog tuo metu Skuode ir jo apylinkėse buvo masiškai žudomi žmonės. Be to, kitų liudytojų parodymai suponavo, kad A. Meidienė ne tik nutylėjo apie savo vyro veiksmus karo metu, bet ir pati prisidėjo prie jo vykdytų nusikaltimų, pavyzdžiui, pasisavindama nužudytų žydų turtą. Tuo tarpu kaltinamojo Aleksandro Bričkaus sutuoktinė liudijimų metu neneigė masinių žmonių žudynių Skuode ir jo apylinkėse fakto ir kritiškai vertino savo sutuoktinio veiksmus. Ji prisipažino, kad jau pačių įvykių metu dvejojo savo vyro veiksmais ir įtarė jį prisidedant prie žmonių žudymo. Tačiau nepaisant jo galimo dalyvavimo šaudymuose, jį paliko dėl blogų šeiminių santykių, bet ne dėl jo karo metais įvykdytų nusikaltimų. Taip pat straipsnyje buvo konstatuota, kad tardytojai kaltinamųjų žmonas tardė tik kaip jų sutuoktines, bet ne kaip galimas jų nusikaltimų bendrininkes. Jos nebuvo vertinamos kaip svarbios ar nepriklausomos karo metų veikėjos, galėjusios prisidėti prie savo vyrų įvykdytų nusikaltimų. Buvo daroma prielaida, kad karo nusikaltėlių žmonos buvo tardomos su didesne empatija, siekiant išgauti neigiamus kaltinamųjų asmenybės bruožus. Šis tyrimas atskleidė, kad teismo proceso metu buvo kuriamas ne tik apolitiškos moters vaizdinys, bet moterys buvo pristatomos ir kaip aukos – „motinos“ ir „žmonos“, nukentėjusios nuo kaltinamųjų veiksmų, tuo sukuriant prielaidą ir karo nusikaltėlių žmonas vertinti kaip karo ir iš dalies savo vyrų veiksmų aukas. Tokiu būdu kaltinamųjų žmonas tiek dėl ideologinių motyvų, tiek ir dėl tuo metu egzistavusio lyčių vaidmenų suvokimo buvo patrauktos iš istorinių veiksmų lauko.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

- ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Aš esu Vanagas*. Vilnius, 2018.
- BOCK, Gisela. Die Frauen und der Nationalsozialismus: Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz. *Geschichte und Gesellschaft*, 1989, Jhg. 15, Hf. 4, S. 563–579.
- BRAUN, Christina, von. Die unterschiedlichen Geschlechtercodierungen bei NS-Tätern und -Täterinnen unter medienhistorischer Perspektive. In »Bestien« und »Befehlsempfänger«. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Hrsg. von Ulrike WECKEL, Edgar WOLFRUM. Göttingen, 2003, S. 250–265.
- DAUGIRDAITĖ, Solveiga. *Švystelėjo kaip meteoras. 1965-ieji su Simone de Beauvoir ir Jeanu Pauliu Sartre'u*. Vilnius, 2015.
- DISTEL, Barbara. Frauen im Holocaust. In *Frauen im Holocaust*. Hrsg. von Barbara DISTEL. Gerlingen, 2001, S. 11–24.
- DE RUDDER, Anneke. „Ein Prozess der Männer“. Geschlechterbilder in der Berichterstattung zum Nürnberger Hauptkriegsverbrecherprozess 1945/46. In »Bestien« und »Befehlsempfänger«. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Hrsg. von Ulrike WECKEL, Edgar WOLFRUM. Göttingen, 2003, S. 38–66.
- EDWARDS, Susan. Gender "Justice"? Defendants and Mitigating Sentence. In *Gender, Sex and the Law*. Ed. by Susan EDWARDS. London, 1985, pp. 129–158.
- ESCHEBACH, Insa. Gespaltene Frauenbilder: Geschlechterdramaturgien in juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte. In »Bestien« und »Befehlsempfänger«. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Hrsg. von Ulrike WECKEL, Edgar WOLFRUM. Göttingen, 2003, S. 95–116.
- HARSCH, Donna. [Review of: LOWER, Wendy. *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields*. Boston, New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2013.] *Central European History*, 2014, vol. 47, no. 4, pp. 875–877.
- HÁJKOVÁ, Anna. What Kind of Narrative is Legal Testimony? Terezín Witnesses before Czechoslovak, Austrian, and German Courts. In *Rethinking Holocaust Justice: Essays across Disciplines*. Ed. by Norman J. W. GODA. New York, Oxford, 2018, pp. 71–99.
- HESCHEL, Susannah. Does Atrocity Have a Gender? Feminist Interpretations of Women in the SS. In *Lessons and Legacies, VI: New Currents in Holocaust Research*. Ed. by Jeffrey M. DIEFENDORF. Evanston, IL, 2004, pp. 300–321.
- KELLENBACH, Katharina, von. God's Love and Women's Love: Prison Chaplains Counsel the Wives of Nazi Perpetrators. *Journal of Feminist Studies in Religion*, 2004, vol. 20, no. 2, pp. 7–24.
- KOONZ, Claudia. *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*. New York, 2013.
- KOONZ, Claudia. A Tributary and a Mainstream: Gender, Public Memory and Historiography of Nazi Germany. In *Gendering Modern German History: Rewriting Historiography*. Ed. by Karen HAGEMANN, Jean H. QUATAERT. New York, Oxford, 2007, pp. 147–168.
- KRETZER, Anette. *NS-Täterschaft und Geschlecht. Der erste britische Ravensbrück-Prozess 1946/47 in Hamburg*. Berlin, 2009.
- LOWER, Wendy. *Hitlerio furijos. Kodėl jos žudė?* Vilnius, 2018.
- MARCINKEVIČIENĖ, Dalia. *Prijaukintos kasdienybės. 1945–1970 metai. Lietuvos moterų biografiniai interviu*. Vilnius, 2007.
- PENTER, Tanja. Local Collaborators on Trial. Soviet War Crimes Trials under Stalin (1943–1953). *Cahiers du Monde russe*, 2008, vol. 49, no. 2/3, pp. 1–24.
- PENTER, Tanja. „Das Urteil des Volkes“. Der Kriegsverbrecherprozess von Krasnodar 1943. *Osteuropa*, 2010, Jhg. 60, Hf. 12, S. 117–131.
- PRUSIN, Alexander V. The "Second Wave" of Soviet Justice. The 1960s War Crimes Trials. In *Rethinking Holocaust Justice: Essays across Disciplines*. Ed. by Norman J. W. GODA. New York, Oxford, 2018, pp. 129–157.

- RÖGEN, Maren. *Kriegsbeziehungen: Intimität, Gewalt und Prostitution im besetzten Polen 1939 bis 1945*. Berlin, 2015.
- RUDAKOVA, Daria. Soviet Women Collaborators in Occupied Ukraine 1941–1945. *Australian Journal of Politics & History*, 2016, vol. 62, no. 4, pp. 529–545.
- SCHWARZ, Gudrun. *Eine Frau an seiner Seite. Ehefrauen in der »SS-Sippengemeinschaft«*. Hamburg, 1997.
- VITKUS, Aleksandras; BARGMANAS, Chaimas. *Holokaustas Žemaitijoje*: enciklopedinis žinynas. Vilnius, 2016.
- WESTERMANN, Edward B. Stone-Cold Killers or Drunk with Murder? Alcohol and Atrocity during the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 2016, vol. 30, no. 1, pp. 1–19.

THE KLAIPĖDA WAR CRIMES TRIAL IN 1964: TESTIMONIES AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL PORTRAITS OF THE DEFENDANTS' WIVES

285

Gintarė Malinauskaitė

Summary

The role of wives of those accused of war crimes during the Holocaust has so far been little explored in Lithuanian historiography. By analysing the legal testimonies of defendants' wives during the Klaipėda war crimes trial, and by discussing their roles in wartime events in Skuodas and its area, this article contributes to the topic as a case study. Its implications and conclusions are therefore limited to archival material from a war crimes trial that was conducted in Klaipėda in 1964, against seven defendants charged with the mass murder of more than 3,000 people, mostly Jews, in the summer of 1941 in north-west Lithuania.

The introductory part of the article discusses the historiography and recent research on the role of women during the Second World War, and their direct and indirect culpability. It not only covers the latest research on women who participated directly in the mass killings or served as Nazi camp guards, but also gives an insight into the current research analysing preferentially passive female participation in the Holocaust, for instance, by serving as loyal and supportive wives of perpetrators of the Holocaust, and thereby often exercising an important influence over their actions. The article notes that there is a lack of research dealing with the issue of female culpability during the Holocaust in the case of Holocaust historiography in Lithuania, especially investigating their wartime activities and/or perceptions of their husbands' murderous activities in small provincial Lithuanian towns.

Before discussing the legal testimonies of selected defendants' wives, the article further presents the historical background of a local case study of the Holocaust and its aftermath in Skuodas and its area. The main wartime events in this small Lithuanian town on the border with Latvia are important in order to contextualise the female testimonies given at the 1964 war crimes trial. The article continues with a historical and legal portrayal

of the above-mentioned judicial proceedings, by revealing how the trial was conducted, as well as how it might be used as a historical source to discuss the main topic of the article. The author emphasises that archival materials related to the trial should be approached with extreme caution, by taking into consideration its ideological context, and by using alternative historical sources.

As the article approaches the legal testimonies of the selected defendants' wives, it shows that, despite the ideological background, the material from the trial provides an opportunity to take a closer look at the wives of the defendants, and allows their assessments of the wartime events to be depicted several decades after the war. The individual testimonies of Aleksandra Meidienė and Ona Bričkienė reveal that these wives of accused war criminals shared a rather different view of the wartime events in their hometown in the summer of 1941. Meidienė remained loyal to her husband in her pre-trial testimonies. She adopted a strategy of silence and denial when talking about the wartime events, claiming that she knew nothing about the mass murder of people and the looting of their property. The investigation has revealed inconsistencies in her testimony. Not only did she fully defend her spouse, but she also denied knowing that mass killings were taking place in Skuodas at that time. Moreover, the research has shown that other witnesses testified against Meidienė, accusing her of contributing to the crimes of her husband, for example, by appropriating the property of murdered Jews. Meanwhile, the legal testimony of Ona Bričkienė, the spouse of the defendant Aleksandras Bričkus, shows that she did not deny the fact of the mass killings in Skuodas, and was rather critical of her husband's wartime undertakings. However, despite his possible involvement in the shootings, she left him because of complicated family relations, and not because of his wartime crimes.

The last part of the article locates these female legal testimonies in the broader context of the court case, revealing how women in general were (re)presented by Soviet interrogators in the course of the war crimes trial, and how the testimonies of the defendants' wives could have been perceived by Soviet-Lithuanian interrogators. The author argues that the Soviet interrogators examined the wives of the defendants only as their spouses, and not as possible accomplices. They were not seen as important or independent wartime figures who might have contributed to the crimes committed by their husbands. The author assumes that the wives of the accused war criminals might have been questioned with greater empathy in order to extract the negative personality traits of their accused husbands. The article argues that during the trial, not only was the image of the apolitical woman created, but women were also presented as victims ('mothers' and 'wives') who had suffered from the actions of the accused war criminals. Therefore, the author suggests that the wives of the war criminals were also seen as victims both of the wartime years and of their husbands' criminal activities.